

ЕВОЛЮЦІЯ ДОГОВОРУ ЯК НАСЛІДОК ЗМІНИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

*Резніченко Семен Васильович,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-
правових дисциплін ОДУВС*

Резніченко С.В. Еволюція договору як наслідок зміни суспільних відносин.

Проаналізовано значення договору у різних сферах життя, у тому числі у ринкових відносинах. Досліджено еволюцію договору, його удосконалення. Розглянуто вплив суспільних відносин на еволюцію договірних конструкцій.

Резниченко С.В. Эволюция договора как следствие изменения общественных отношений.

Проанализировано значение договора в различных сферах жизни, в том числе в рыночных отношениях. Проведено исследование договора, его усовершенствование. Рассмотрено влияние на эволюцию договорных конструкций.

Reznichenko S.V. Evolution of the contract as a result of changes in social relations.

The contract value is analyzed in various areas of life, including market relations. The research of contract, its improvement is performed. The influence on the evolution of contractual structures is observed.

Ключові поняття: цивільне право; договірне право; цивільно-правовий договір; еволюція договору, правове регулювання; договірні правовідносини; принцип свободи договору; цивільно-правовий оборот; зобов'язання; істотні зміни обставин договору; умови укладення договору.

Особливою та основною галуззю приватного права є цивільне право, яке з розвитком ринкових відносин прагне поглинути решту галузей приватного права. Покращення його структурованості, націленість

приватного права на економічний діалог, тобто на взаємодію ринкових відносин, спрямовані на посилення економічного ефекту.

Цивільний кодекс України, крім актів цивільного законодавства, закріпив як джерело права і цивільно-правовий договір, роль якого у цивільному праві надзвичайно велика. В умовах ринкової економіки його роль, як головного правового засобу регулювання зв'язків між товаровиробниками, що вступають в майбутньому обороті як власники - значно підвищується. Тому зазначена тема є особливо актуальною.

Професор Луць В.В. зазначає, що у регулюванні майнових і, певною мірою особистих немайнових відносин провідна роль належить цивільно-правовому договору. Це об'єктивно обумовлено характером предмета та метода цивільного права. Ефективність договірної регуляції цивільних відносин залежить від багатьох факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Передусім вона обумовлена чітким визначенням та взаємодією елементів механізму договірної регуляції цивільних відносин [1, с. 19].

Шляхом укладання та виконання договорів товаровиробники самостійно на власний розсуд здійснюють виробництво продукції (товарів, робіт, послуг) та її відчуження (реалізацію). За допомогою договору задовольняють свої потреби у товарах, послугах і споживачі (фізичні та юридичні особи), що, у свою чергу, забезпечує розвиток виробничої сфери.

Роль цивільно-правового договору підсилюється ще і тим, що законодавець дозволяє при укладанні договору врегульовувати не лише відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства, а також і відступати від положень норм Цивільного кодексу України і врегульовувати свої відносини на власний розсуд.

Однак ця свобода обмежується у випадках, коли в актах цивільного законодавства прямо сказано про це та, у разі, якщо обов'язковість для сторін договору положень актів впливає з їх змісту або із суті положень між сторонами. В цьому вбачаються певні аспекти проблематики, які розглядаються, досліджуються в процесі розвитку суспільства багатьма

вченими.

Найбільш глибокими та змістовними є дослідження, здійснені Стефанчуком Р. О., Харитоновим Є. О., Канзафаровою І.С., Голубєвою Н. Ю., Шишкою Р. Б., Дзерою О. В., Брагінським М. Л. і багатьма іншими вченими.

Метою даної статті є дослідження розвитку договору і доведення позиції про те, що він є найважливішою підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків; домовленістю сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Договірне право – це серцевина цивільного права, а основоположною категорією у договірному праві є договір, як домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків [2, ст. 626]. Крім того, договір можна розглядати ще й як відповідні договірні правовідносини, що виникли внаслідок укладання договору, а також як певний документ.

У дослідженні розвитку правового регулювання договірних зобов'язань, варто виходити з того, що зміст (умови) юридичного договору не є постійною величиною, що міститься в людському розумі, волі чи потребах, а є результатом постійного розвитку як самих потреб, так і засобів їх задоволення. Як наслідок, цивільно-правовий договір у цивільному праві – це результат розвитку суспільного життя [3, 217].

З виникненням власності виникає потреба договірних відносин, виникнення договірного права, що передбачає можливість визначення умов договору за відсутності норм права. Слід зауважити, що іще грецький філософ Епікур (341-270 до н.е.) наполягав на думці про те, що «держава і право з'являються тоді, коли люди уклали між собою угоду з метою забезпечити загальну користь – взаємну безпеку» [4, с. 258–260]. Очевидно, що договір – найдавніша конструкція, що розвивалася одночасно з розвитком приватного права протягом багатьох віків. Договір є однією з найдавніших правових конструкцій. Раніше нього в історії джерел права, які ще проходили

стадію формування, були тільки звичаї, а у сфері зобов'язального права, що складалося, - делікти. Але як зауважив І.А. Покровський, делікти були прямим спадкоємцем одного з найбільш огидних пережитків родового ладу – помсти [5, с. 291].

Протягом досить тривалого часу делікти і договори були єдиними визнаними державою засадами виникнення зобов'язань. У період розквіту римського права, незважаючи на те, що дедалі більш очевидною ставала вузькість двочленної формули основ виникнення зобов'язань, і згодом, коли спочатку Гаєм (II ст. н.е.), а за ним Юстиніаном (VI ст. н.е.) була висловлена ідея про необхідність, принаймні, ще двох груп основ: квазіделіктів і квазідоговорів, договір продовжував відігравати чільну роль у їхній системі. Більше того, значення договору зростало. Не випадково, одна з висловлених ще в XIX столітті французьким філософом і соціологом А. Фульє ідей щодо перспектив розвитку цивільного права, полягала в тому, що "договір займає дев'ять десятих чинних кодексів, а колись йому будуть присвячені в кодексах усі статті від першої до останньої" [6, с. 105].

Поряд із широким застосуванням у цивільному обігу, договори ще з древніх часів застосовувалися в міждержавних відносинах, а потім їхнє використання поширилося й на внутрішньодержавні відносини. За їх допомогою належним чином закріплювалися територіальні завоювання, оформлявся перехід частини території однієї держави або всієї її території під суверенітет іншої держави, створювалися або розпадалися союзи держав, виникали федеративні держави і т. ін. Так, наприклад, широку популярність одержало закріплення в преамбулі конституції США 1787 р. договору між народами, які входили до їх складу, про створення федеративної держави [7, с. 26]. У свій час також був укладений договір між республіками про створення Радянського Союзу 1922 року, договір про Співдружність Незалежних Держав 1991 року тощо. Такі договори відносяться до нормативно-правових договорів [8, с. 65].

Застосування договорів протягом кількох тисяч років обумовлено

насамперед тим, що йдеться про гнучку правову форму, у якій можуть виражатися різні за характером суспільні відносини. Характеризуючись своєю основною ознакою (договір є результатом досягнутої контрагентами згоди), договірна форма посіла своє гідне місце в цивільному праві. Саме тут основне призначення договору рельєфно зводиться до регулювання в рамках закону поведження суб'єктів конституційного права шляхом визначення на межі їх можливого та належного поведження, а також наслідки порушення відповідних вимог.

Еволюціонування договору є також наслідком транзитивності у правовій сфері. Транзитивність є властивістю права, що проявляється у таких його характеристиках: по-перше, праву властива динаміка, по-друге, усі прояви соціальної динаміки так чи інакше впливають на право, по-третє, право юридично закріплює соціальні зміни. Право, будучи само по собі соціальним інститутом, з одного боку, і оформляючи соціальні інститути, з іншого, теж підпорядковується соціальним змінам в їх багатоманітності, у зв'язку з чим у правовому розвитку можна простежити різні моделі соціальної динаміки [9, с. 277].

З даною позицією можна не погоджуватися повністю, але те, що зміна суспільства характеризується суттєвою зміною, трансформацією усіх або більшості соціальних інститутів, цінностей та норм, які зумовлюють виникнення нових соціальних структур та змін в організації управління суспільством, заперечувати важко. Транзитивному суспільству властиві невідповідність соціальних інститутів реальним суспільним потребам, що своєю чергою викликає соціальну фрустрацію, маргіналізацію населення, зміни у соціальній структурі, деформацію, удосконалення; зміни в організації управління суспільством, а також зміна нормативного регулювання.

Основним підґрунтям транзитивності у правовій сфері є пасіонарність народів чи певних верств населення. Пасіонарність – від лат. *passio* - пристрасть - поведінковий феномен, зумовлений біохімічною енергією людини, яка визначає здатність, зокрема, етнічних колективів до

цілеспрямованої активної діяльності (природоперетворчої, економічної, військової, міграційної, у сфері культури, духовності, права і т.п.).

Пасіонарність є подразником, стимулом до розв'язання війн, революцій, глобалізації тощо. Захоплення територій інколи призводить до запозичення певних норм права, запозичення поведінки покорених народів. Тому й виникають у завойовників певні економічні, суспільні відносини, які потім отримують юридичне оформлення.

Пасіонарність є також стимулом до глобалізації, яка, в свою чергу, призводить до геополітичних змін сучасного середовища; глобальних трансформацій та розвитку політичних, економічних, соціальних систем; еволюції міжнародних відносин; співвідношення глобальних та національних факторів та інших як негативних так і позитивних чинників.

Важливий внесок у розвиток цивільно-правового договору має набуття Україною суверенітету та повернення від соціалістичної системи господарювання до ринкової. Звичайно, що такий процес супроводжується не тільки позитивними змінами, але й негативними, такими як криміналізація економічних відносин, олігархізація, фінансові піраміди тощо. Але важливо те, що в Україні відновилося право приватної власності, яке за радянської доби вважалося недопустимим.

Для обслуговування приватно-правових відносин необхідні такі договори, які могли б відповідати реаліям сьогодення. Тому знов запрацювали договори міни, ренти, факторингу, комерційної концесії. Деякі договори, такі як дарування, зберігання, роздрібна купівля-продаж були удосконалені та змінені.

В історичній ретроспективі з приводу відносної значущості закону і договору було визначено три позиції. Прихильники "вольової теорії" вважали, що договір як вольовий акт контрагентів – першоджерело, а закон лише заповнює або обмежує їхню волю. Ті, хто представляв теорію пріоритету закону, виходили з того, що договір має лише похідний від закону правовий ефект. Нарешті, прихильники "емпіричної теорії" вважали, що воля

сторін свідомо спрямована лише на певний соціальний ефект, при цьому наслідки договору мисляться як такі засоби для його здійснення, про які сторони можуть і не мати і, більш того, дійсно часто не мають чіткого уявлення [10, с. 4].

Підвищення ролі договору у житті суспільства обумовлено і зовнішніми факторами, головним чином процесами правової та економічної інтеграції, що відбуваються у Західній Європі. Зокрема, формування єдиного європейського економічного простору неможливе без розробки правових норм та інститутів, адекватних характеру і природі відносин, що при цьому укладаються, серед яких, враховуючи панування в європейській свідомості ліберальних цінностей, ключову роль повинен відігравати саме договір [11, с. 11].

Регулятивна роль договору зближує його з законом і нормативними актами. Умови договору відрізняються від правової норми здебільшого двома принциповими особливостями: перша пов'язана з інституціональним походженням правил поведінки – договір виражає волю сторін, а правовий акт – волю органу, що його видав; друга розрізняє межі дії того чи того правила поведінки – договір безпосередньо розрахований на регулювання поведінки тільки його сторін – для тих, хто не є сторонами, він може створювати права, але не обов'язки; у той же час правовий або інший нормативний акт породжує в принципі загальне для всіх і для кожного правило поведінки (будь-яке обмеження кола осіб, на яких поширюється правовий акт, ним же визначається). Такі особливості, характерні, насамперед, для цивільно-правового договору, відсутні в різних видах публічно-правових договорів, що укладаються в рамках конституційного права – тут грань, що відмежовує їх від нормативного акта, стирається і на перше місце виступає і посідає визначальне місце воля сторін.

Як основоположна категорія в договірному праві і у розвитку інституту договору в сучасних умовах, цивільно-правовий договір вважають універсальним засобом сфери приватного права і саморегуляції у договірній

сфері. Цивільно-правовий договір здатний не тільки самостійно врегульовувати відносини при укладанні договору на власний розсуд, а й може вирішувати і усувати проблеми у цивільному законодавстві (ч. 3 ст. 6 ЦКУ).

Важливим досягненням у розвитку договірного регулювання суспільних відносин є принцип свободи договору, який має такі складові: свобода при укладанні договору (ст. 3 ЦКУ); свобода вибору контрагента; свобода вибору договору (ст. 546 ЦКУ); свобода вибору умов і характеру договору (ст. 551 ЦКУ) та право сторін на форму, зміну або розірвання укладеного договору (ч. 1 ст. 651 ЦКУ).

Співвідношення актів цивільного законодавства і договору, втілене як принципове у ст. 6 Цивільного кодексу України, що свідчить про питому вагу договору серед цивільно-правових засобів регулювання товарно-грошового обороту. У цьому співвідношенні існує проблема меж між актами і договором. Імперативні приписи лише тоді обмежують договірну свободу, коли сторони не можуть відступати від них. У співвідношенні з актами цивільного законодавства договір не менше ніж вони, характеризується усталеністю як одна з форм прояву активності учасників цивільних відносин.

У цивільному законодавстві взаємопов'язані елементи зобов'язальних, речових та інших правовідносин проявляються в основному в договорах, де право власності переходить від відчужувача до набувача. Це стосується таких договорів як рента, поставка, купівля-продаж, довічне утримання, дарування. Принцип добросовісності через особливу поведінку стає основним критерієм правомірності дій сторін у цивільно-правовому договорі.

Правовідносини з'являються і у сфері використання об'єктів інтелектуальної власності (ліцензійний договір); у суб'єктів корпоративних відносин; створюються нові акціонерні товариства, зливаючись або приєднуючись одне до одного.

Управлінські відносини повинні опосередковуватися правом і лише тоді може бути здійснена взаємодія бізнесу. Рух бізнесу, визначення

формування ринкових відносин мають знайти відображення в приватному праві – в конкретних нормах, побудові галузей, що стосуються приватного права, і, особливо, розвитку цивільного права, а значить і удосконаленню цивільно-правового договору [12, с. 301].

Все це призводить до трансформації появи нових договірних форм, системи договорів: у сферах надання послуг, науково-технічної кооперації, обробки інформації.

Політичні та економічні зміни, які відбуваються в країні, тягнуть за собою певні зміни у правовому регулюванні договірних зобов'язань і відсутність єдиного розуміння у підходах щодо дослідження проблематики окремих підстав порядку зміни та розірвання договору. ЦК України зазначає, що цивільно-правовий договір є чинним з моменту його укладання, діє протягом строку, на який він укладений, якщо інше не передбачено у самому договорі чи законі.

Цивільно-правовий оборот після його укладання сторонами досить часто вимагає зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин (ст.ст. 651-654 ЦКУ). Проте, змінити або розірвати договір, що був виконаний належним чином, неможливо (ст. 599 ЦКУ). Пригадуючи те, що цивільний договір є підставою виникнення зобов'язання, яке виконано належним чином, то і немає юридичної можливості змінити і розірвати те, чого не існує, як правове явище, бо договір виконаний належним чином. У разі зміни умов укладеного договору, його вид не змінюється [13, с. 191].

При зміні або розірванні договору посилатися на істотну зміну обставин можливо лише тоді, коли при укладанні договору визначали такі обставини як істотні [14, с. 8]. Якщо ж сторони не можуть досягнути згоди щодо обставин, які істотно змінилися, зацікавлена особа має право вимагати розірвання договору в судовому порядку. Ця вимога має ґрунтуватися на чотирьох умовах, визначених в ч. 2 ст. 652 ЦКУ.

Більш докладне дослідження проблематики порядку зміни та розірвання договору дало і можливість більше усвідомити розуміння

складних договірних конструкцій та ролі цивільно-правового договору, що призвело до підвищення ефективності цивільного обороту в суспільстві.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що розвиток, еволюція цивільно-правового договору є наслідком зміни суспільства, економічних відносин, які в свою чергу вимагають від права, а, конкретніше від договірного права більш гнучкіше застосувати нові непоміненані, змішані договори та удосконалювати існуючі договірні відносини.

Цивільно-правовий договір у цивільному праві – це результат розвитку суспільного життя. Він є найважливішою підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. В умовах глобалізації певні відмінності у правовому регулюванні і значенні при цьому цивільно-правового договору будуть нівелюватися. Це може стати предметом подальших досліджень у сфері наукових інтересів. З розвитком ринкових відносин і подальшою інтеграцією України в міжнародний економічний простір нівелюється планово-адміністративний вплив держави на майнові відносини, а розширюється свобода договору, що виражається у виборі контрагентів на власний розсуд.

Використана література:

1. Луць В.В. Договір як регулятор цивільних відносин / В.В. Луць // Право України. – 2012. - № 9. – С. 19-25.
2. Цивільний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 трав. 2011 р.: (офіц. текст). – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 380 с.
3. Резніченко С.В., Чумаченко Л.В. Еволюція договору та його роль у цивільно-правових відносинах // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. - № 3 (3), ч. 2. С. 214-223.
4. Цивільне право України : Навчальний посібник / За ред. Стефанчука Р.О. – К. – Правова єдність. – 2009 р.- 534 с.
5. Покровский И.А. История римского права. – Петроград, 1918. – 570 с.
6. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М. :

Юриздат, 1940. – 305 с.

7. Конституция США (1787 г.) / В кн. : Соединенные Штаты Америки : Конституция и законодательные акты / Сост. В.И. Лафитский. - М. : Прогресс, Универс, 1993. – С. 26–49.
8. Резніченко С.В. Договір у системі джерел конституційного права України : Монографія. – Одеса : Астропринт, 1999. - 136 с.
9. Матвєєва Л.Г. Транзитивність у правовій сфері : монографія / Л.Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 328 с.
10. Таль Л.С. Трудовой договор : Цивилистическое исследование. Ч. II. - Ярославль, 1918. – 178 с.
11. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін. / за ред. О.В. Дзери. – К. : Юріком Інтер, 2008.
12. Підприємницьке право: Підручник / За ред. Старцева Р. О. – Київ : правова єдність. – 2005 р. – 600 с.
13. Підстави, порядок зміни розірвання договору з огляду на істотну зміну обставин : стаття / За ред. Вавженчука С. // Право України, № 12. - 2009 р. – 287 с.
14. Тенденції розвитку договірного права України в сучасних умовах : Стаття / За ред. проф. Луця В.В. // Право України, № 8. – 2009 р. – 199 с.